

دانشگاه فرهنگیان
فصلنامه علمی تخصصی
پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی
دوره سوم، شماره اول، بهار ۱۴۰۰
تحلیل محتوای کتاب درسی آموزش مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی بر
اساس اخلاق زیست‌محیطی اسلامی

ارسال: ۱۳۹۹/۱۱/۲۰	سید محمدعلی میرجلیلی ^۱ ، زهرا کارگر شورکی ^۲
پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۲۰	فائزه رضایی ^۳

چکیده

اخلاق دارای گرایش‌های زیادی است و هر بخش از حیات آدمی بایدها و نبایدهایی را مطالبه می‌کند. یکی از اخلاق‌هایی که به آن تأکید شده است، اخلاق زیست‌محیطی می‌باشد. اخلاق زیست‌محیطی، یکی از شاخه‌های فلسفه کاربردی است که با ارزش‌ها، باورها و گرایش‌ها سروکار دارد و مسائل نوپدید یا حل‌نشده اخلاقی درزمینه محیط‌زیست را بررسی می‌کند. در اسلام، اخلاق زیست‌محیطی و حفظ محیط‌زیست مورد تأکید و توجه قرار گرفته است. هدف پژوهش حاضر، بررسی کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی از نظر میزان توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی و به‌منظور بهبود محتوای کتاب موردنظر بوده است. روش پژوهش، توصیفی و از نوع تحلیل محتوا است. جامعه آماری شامل کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی سال تحصیلی ۹۷-۹۸ بوده که با توجه به ماهیت موضوع نمونه‌گیری انجام نشده و همه جامعه آماری بررسی شده است. واحد تحلیل، تصویر و جمله در واحد زمینه‌ی بند است. ابزار به کار گرفته‌شده در این پژوهش جدول مقوله‌بندی است که بر

۱. استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، پردیس فاطمه الزهرا (س) یزد

miryazdi20@gmail.com

۲. دانشجوی کارشناسی، رشته علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان پردیس فاطمه الزهرا (س) یزد

۳. دانشجوی کارشناسی، رشته علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان پردیس فاطمه الزهرا (س) یزد

اساس مقیاس دینداری مربوط به پژوهش خدایاری فرد استخراج گردیده است و شامل ۵ مؤلفه اخلاق زیست‌محیطی اسلامی می‌باشد. یافته‌های این پژوهش نشان داد که کل مفاهیم مرتبط با اخلاق زیست‌محیطی اسلامی در این کتاب، ۱۰۶ واحد بوده که در بعد متن، فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی ۷۵ مورد و در بعد تصاویر ۳۱ مورد بوده است. در این کتاب به ترتیب به مؤلفه‌های «بهره‌برداری بهینه از منابع» ۶۵ مرتبه، «گسترش منابع طبیعی تجدیدپذیر» ۲۰ مرتبه، مؤلفه «رعایت بهداشت محیط» ۱۱ مرتبه، «پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست» ۹ مرتبه اشاره و به مؤلفه «تأکید بر دوری از اسراف» هیچ اشاره‌ای نشده است.

واژگان کلیدی: تحلیل محتوا، مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی، اخلاق زیست‌محیطی، تربیت اسلامی.

مقدمه

شناخت اهمیت مسائل مربوط به محیط‌زیست و منابع طبیعی و حفاظت از آن‌ها، از جمله آموزش‌هایی است که باید در مدارس و کتاب‌های درسی دانش‌آموزان مورد توجه جدی قرار گیرد. هدف از تربیت زیست‌محیطی این است که افراد به حفظ و حراست از محیط‌زیست پیرامون خود بپردازند. در اصل پنجاهم قانون اساسی هم به لزوم حفاظت از محیط‌زیست به‌عنوان یک وظیفه عمومی تأکید شده است. در اینجا بحث «اخلاق زیست‌محیطی»^۱ به‌عنوان یکی از حوزه‌های مهم و قابل توجه مطرح می‌گردد.

اخلاق دارای گرایش‌های زیادی است بنابراین؛ هر بخش از حیات آدمی باید با نیایدی‌هایی را مطالبه می‌کند. یکی از اخلاق‌هایی که به آن تأکید شده است، اخلاق زیست‌محیطی می‌باشد. شناخت محیط‌زیست و بهره‌برداری صحیح از آن یکی از اهداف تربیتی اسلام است (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۶۸۹). زیرا محیط‌زیست یکی از مواهب الهی است که خداوند متعال در اختیار بشر قرار داده است و حفاظت از آن، نوعی کوچک از سپاس و شکرگزاری در برابر خالق بی‌همتاست. در این راستا توجه به رابطه انسان با محیط‌زیست بسیار حائز اهمیت می‌باشد.

اخلاق زیست‌محیطی شاخه جدیدی از مبحث اخلاق فلسفی است و در خصوص روابط اخلاقی بین انسان‌ها و دنیای پیرامون آن‌ها بحث می‌کند (علوی‌مقدم و قاسمی، ۱۳۸۹: ۵۲). در تعالیم اسلام و سایر ادیان الهی، احترام به طبیعت و همه عالم وجود به‌عنوان یک اصل اخلاقی مورد توجه است (محمودی، ۱۳۹۷: ۲).

دین مبین اسلام نیز به اهمیت حفاظت از محیط‌زیست اشاره دارد. امیر مؤمنان حضرت علی (ع) در خطبه‌ای که در آغاز خلافتش ایراد فرمود و در آن حقوق و مسئولیت‌های مسلمانان را یادآوری نمود، فرمودند: «از خدا بترسید و تقوا پیشه نمایید که شما در پیشگاه خداوند، مسئول بندگان و شهرها و آبادی‌ها هستید؛ زیرا از همه چیز حتی از خانه‌ها و حیوانات بازپرسی خواهید شد؛ خدای را اطاعت نمایید و عصیان ننمایید» (مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۲۱۸).

بر اساس نظریه اخلاق زیست‌محیطی اسلام، انسان نسبت به همه طبیعت و مخلوقات، مسئول می‌باشد. مسئولیت انسان نسبت به محیط‌زیست، برحسب فضیلت امانت‌داری و

جانیشینی خداوند در زمین و نیز در قبال حق تصرف و بهره‌برداری منصفانه از طبیعت است (جوادی‌آملی، ۱۳۹۲: ۶۸۷).

اخلاق زیست‌محیطی، مسائل نوپدید یا حل‌نشده اخلاقی در زمینه محیط‌زیست را بررسی می‌کند. اخلاق زیست‌محیطی در وسیع‌ترین مفهوم خود، عبارت است از مطالعه رابطه ما با همه چیزهایی که جزئی از طبیعت به شمار می‌آیند. اخلاق زیست‌محیطی با دغدغه‌های جهانی، مثل رابطه انسان با محیط‌زیست، درک انسان از مسئولیت خود در برابر محیط‌زیست و تعهد به حفظ منابع برای نسل‌های آینده، جلوگیری از انتشار آلودگی‌های زیست‌محیطی، استفاده منصفانه از منابع طبیعی، حفاظت از حیات‌وحش و تنوع گونه‌ها سروکار دارد (محمودی، ۱۳۹۷: ۱۳۴).

اخلاق زیست‌محیطی یکی از شاخه‌های فلسفه کاربردی است که با ارزش‌ها، باورها و گرایش‌ها سروکار دارد و در بهترین حالت، می‌توان آن را یک فرآیند اصول-نهاد در نظر گرفت که به دنبال ارائه راه‌حل‌های اخلاقی برای مشکلات زیست‌محیطی از طریق پیوند علوم مختلف با گرایش‌های اجتماعات انسانی است. وارد کردن مفاهیم مرتبط با محیط‌زیست در متون درسی دوره‌های مختلف تحصیلی باعث می‌شود که دانش‌آموزان از همان ابتدا و در زمان تکوین و شکل‌گیری شخصیت خویش، محیط‌زیست را نه تنها به‌عنوان یک درس بلکه به‌عنوان یک وظیفه و مسئولیت انسانی تلقی کنند. در سند تحول نظام تربیت رسمی و عمومی در افق چشم‌انداز کشور، ارتقای آداب و مهارت‌های زندگی، بهداشتی و زیست‌محیطی در شمار اهداف کلان نظام آموزش و پرورش آمده است (بیات و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۳).

بیان مسئله

عصر حاضر دوران بحران زیست‌محیطی نامیده می‌شود، بحران محیط‌زیست که امروزه به یک مسئله جدی و قابل‌تأمل بدل شده، حاصل دخالت و بهره‌وری نامعقول انسان از طبیعت پیرامون خود است. امروزه این خطر وجود دارد که انسان زمین سکونتگاه و کشت پذیر خود را به نابودی بکشاند. به‌طوری‌که گستردگی و اهمیت این موضوع، توجه دانشمندان را برای نجات آن برانگیخته است. از جمله می‌توان به برخی فجایع زیست‌محیطی، در زمینه‌های مختلف آلودگی آب‌وهوا، مواد زائد جامد و مواد زائد خطرناک اشاره کرد (علوی‌مقدم و قاسمی، ۱۳۸۹: ۵۱).

مشکلات و مسائل زیست‌محیطی، آسایش و آرامش بشر را به مخاطره انداخته است که این مشکل ناشی از رفتار نامطلوب محیطی است که بر اثر عدم احساس مسؤلیت از زمان کودکی پدید می‌آید. فاجعه‌های زیست‌محیطی، علاوه بر اینکه آرامش و امنیت را از زندگی انسان ربوده، موجودیت بشر را نیز تهدید می‌کند (ولایی، ۱۳۸۸: ۱۲). در چنین شرایطی، بحث محیط‌زیست به یک بحث اساسی و مرتبط با تمام حوزه‌های فکری بدل شده است. توسعه دانش و آگاهی در زمینه محیط‌زیست، به‌منظور ایجاد سواد زیست‌محیطی و توسعه مسؤلیت‌پذیری و تعهد در قبال آن ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است (محمودی، ۱۳۹۸: ۱۵۳).

از آنجا که مسائل زیست‌محیطی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر زندگی اجتماعی انسان‌ها اثر می‌گذارند، باید آن‌ها را به‌عنوان مسئله اجتماعی و موضوع و سوژه مناسبی برای مطالعات اجتماعی تلقی کرد. از طرف دیگر باید گفت: کنش یا رفتار و هنجارهای معطوف به ارزش‌های زیست‌محیطی مفهوم مرکزی و غالب در این مطالعات هستند. لذا تأثیر آموزش، دانش و آگاهی‌های زیست‌محیطی، نگرش‌های زیست‌محیطی، ادراک زیست‌محیطی و ارزش‌های زیست‌محیطی بر هنجارهای زیست‌محیطی دانش‌آموزان انکارناپذیر است (میرزایی و خزایی، ۱۳۹۹: ۱۵).

بنا بر اهمیت گفته‌شده برای محیط‌زیست و حفاظت از آن، باید گفت که حفاظت از محیط‌زیست تحت تأثیر سه فاکتور درهم‌آمیخته شده قوانین زیست‌محیطی، اخلاق و آموزش و پرورش است که هرکدام از این سه فاکتور هم در سطح تصمیمات بین‌المللی و هم در سطح ارزش‌های رفتاری و شخصی بر محیط‌زیست تأثیر می‌گذارند که بر اساس آن توجه به اخلاق زیست‌محیطی از ضرورت‌های نظام تعلیم و تربیت می‌باشد که محورهای اصلی اخلاق زیست‌محیطی عبارت‌اند از: ۱- بررسی ارزش‌ها و بایسته‌های اخلاقی در طبیعت و محیط‌زیست آدمی و زندگی انسان و ارزش‌های مثبت و منفی جاری در این محیط ۲- کاوش در ماهیت دیگر موجودات غیرانسانی از حیث ارزشی و چگونگی روابط انسان با آن ۳- تعامل انسان با طبیعت و بایده‌نبایدهای اخلاقی که به‌منظور حفظ پاکی محیط باید مراعات شود (نلسون، ۱۳۸۵: ۶۱).

مدارس و به‌ویژه برنامه‌های درسی در آموزش رفتارهای زیست‌محیطی نقش بسیار مهمی را ایفا می‌کنند. بررسی کتاب‌های درسی در ایران، به فقدان برنامه منسجم و عدم توجه متوازن به مفاهیم زیست‌محیطی اشاره دارد (بیات و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۱).

در اسلام، اخلاق زیست‌محیطی و حفظ محیط‌زیست مورد تأکید و توجه است. یکی از علل ایجاد بحران‌های محیط‌زیستی، عدم ایجاد آگاهی‌های محیط‌زیستی می‌باشد. به‌طور یقین یکی از راه‌های ایجاد آن، آموزش صحیح می‌باشد. با توجه به اینکه دین اسلام تمام ابعاد زندگی انسان را در برمی‌گیرد، بنابراین ارزش‌های ناشی از دین نیز باید به‌صورت متوازن در کتاب‌های درسی منعکس شود. از آنجاکه محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از مهم‌ترین وسایل شناخت و آموزش رفتارهای محیطی برای دانش‌آموزان است، لازم است تا برنامه ریزان درسی در تدوین اهداف آموزشی و طراحی کتاب‌های درسی، اخلاق زیست‌محیطی مورد تأکید اسلامی را نیز مدنظر قرار دهند. با توجه به این مهم که یکی از پرکاربردترین ابزار آموزشی در کشور، کتاب‌های درسی است بنابراین، پژوهش حاضر در زمینه این مبحث مهم و باهدف بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های اصلی اخلاق محیط‌زیست اسلامی در محتوای کتاب درسی آموزش مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی انجام‌شده است. بدین منظور به تحلیل محتوای این کتاب درسی در قسمت متن و تصاویر پرداخته شد.

پیشینه پژوهش

در این بخش به پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه اشاره می‌شود. محمودی (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «بررسی جایگاه اخلاق زیست‌محیطی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول» به این نتایج دست یافت که: مؤلفه‌های «شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن» با ضریب اهمیت ۰/۱۳۹، «پرهیز از آلوده نمودن محیط‌زیست» با ضریب اهمیت ۰/۱۳۸، «درخت‌کاری و حفاظت از فضای سبز» با ضریب اهمیت ۰/۱۲۸ دارای بیشترین ضریب اهمیت و مؤلفه‌های «حفاظت از تنوع زیستی» با ضریب اهمیت ۰/۰۹۶، «دیدگاه اسلام در زمینه محیط‌زیست» با ضریب اهمیت ۰/۰۹۵ و «احساس مسئولیت در برابر حیات‌وحش» با ضریب اهمیت ۰/۰۷، دارای کمترین ضریب اهمیت بوده و به مؤلفه «رعایت حقوق حیوانات» هیچ توجهی نشده است. محمودی (۱۳۹۷)، در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی از نظر توجه به اخلاق زیست‌محیطی» به این نتایج رسید: که در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی، ۲۰۹ مرتبه به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اشاره‌شده است. در این کتاب‌ها به ترتیب به مؤلفه‌های «درختکاری و حفاظت از فضای سبز» با ضریب اهمیت ۰/۱۶۲، «شناخت طبیعت به‌عنوان مخلوق

الهی و استفاده صحیح از آن» با ضریب اهمیت ۰/۱۵۳، «بهداشت و سلامت» با ضریب اهمیت ۰/۱۵۰، «جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله» با ضریب اهمیت ۰/۱۴۴، «آیات و روایات در زمینه محیط‌زیست» با ضریب اهمیت ۰/۱۲۴ و «احساس مسئولیت در برابر حیات‌وحش» با ضریب اهمیت ۰/۱۱۵ توجه بیشتری شده است و به مؤلفه‌های «پرهیز از آلوده نمودن محیط‌زیست» با ضریب اهمیت ۰/۰۶۹، «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف» با ضریب اهمیت ۰/۰۴۷، «رعایت حقوق حیوانات» با ضریب اهمیت ۰/۰۳۶ توجه کمتری شده است و به مؤلفه «تنوع زیستی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

صالح عمران و همکاران (۱۳۹۵)، در تحقیق خود تحت عنوان «بررسی جایگاه مؤلفه‌های اصلی آموزش محیط‌زیست در کتاب‌های درسی دوره ششم ابتدایی»، بر اساس یافته‌ها، بالاترین ضریب اهمیت در کتاب مطالعات اجتماعی مربوط به مؤلفه نحوه بهره‌برداری از منابع فناپذیر و فناپذیر و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌های تالاب‌ها و جمعیت، آلودگی‌ها، نقش تکنولوژی در محیط‌زیست و فرسایش لایه اوزون و نقش گرم شدن کره زمین می‌باشد، در کتاب فارسی (خوانداری) تنها به مؤلفه‌های خاک و نقش انسان در حفاظت از محیط‌زیست، در کتاب آموزش علوم تجربی ششم ابتدایی به مؤلفه‌های محیط‌زیست، جنگل و درختان و نحوه بهره‌برداری از منابع فناپذیر و فناپذیر و در کتاب تفکر و پژوهش تنها به مؤلفه جنگل و درختان توجه شده و به دیگر مؤلفه‌های محیط‌زیست توجهی نشده است. در کتاب‌های قرآن، ریاضی، کار و فناوری، هدیه‌های آسمانی و فارسی (نوشتاری) ششم ابتدایی به مؤلفه‌های محیط‌زیست توجهی نشده است. نتایج نشان داد که توجه متعادل و جامعی به مؤلفه‌های آموزش محیط‌زیست در محتوای کتاب‌ها نشده است.

امینی و ماشالهی (۱۳۹۳)، در تحقیق خود تحت عنوان «جایگاه مغفول آموزش محیط‌زیست در کتاب درسی علوم و تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی» نشان دادند که میزان توجه به مؤلفه‌های آموزش محیط‌زیست در کتاب‌ها ناقص و نارسا است و توجه کافی در این زمینه انجام نگرفته است.

بیات و همکاران (۱۳۹۱)، در تحقیق خود تحت عنوان «جایگاه اخلاق زیست‌محیطی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران» یافته‌های پژوهش نشان داد که کل مفاهیم مرتبط با اخلاق زیست‌محیطی در این کتاب‌ها، ۵۳۵ واحد بوده که در بعد متن (۳۶/۴۵ درصد)،

تکلیف (۱۵/۱۴ درصد)، پرسش (۲۵/۶) و در قالب تصویر (۲۲/۸) ارائه شده است. همچنین از کل مفاهیم مرتبط با اخلاق زیست‌محیطی، ۷۸ درصد به حیطه شناختی، ۱۳ درصد به حیطه عاطفی و ۹/۷ درصد به حیطه مهارتی اختصاص یافته است. در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به هدف‌های شناختی (سطح دانش) بیشتر توجه شده است و کمترین توجه مربوط به سطح مهارت است. بیشترین توجه به اخلاق زیست‌محیطی در کتاب‌های علوم دوره ابتدایی تعلق دارد و کمترین توجه در کتاب هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی صورت گرفته است.

جمع‌بندی پژوهش‌های فوق و سایر پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه، نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش‌های جامعی در زمینه وضعیت محتوای کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی در خصوص توجه به اخلاق زیست‌محیطی و آموزش آن انجام نشده است. بر این اساس در پژوهش حاضر، با در نظر گرفتن مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی مبتنی بر دیدگاه اسلامی، وضعیت محتوای کتاب درسی ذکر شده در خصوص توجه به اخلاق زیست‌محیطی اسلامی بررسی شده است.

مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی

شش نظریه اخلاق زیست‌محیطی وجود دارد که شامل موارد ذیل می‌باشد: (۱) نظریه انسان‌محوری (۲) نظریه حیوان‌محور (۳) نظریه زیست‌محور (۴) نظریه عمومیت‌نگر (۴) نظریه کل‌گرایی (۵) نظریه اخلاق زیست‌محیطی اسلام (محمودی، ۱۳۹۷: ۱۳۴).

در آموزه‌های دینی قرآن کریم آمده است «هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَأَسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا، اوست که شما را از زمین آفرید و آبادی آن را به شما واگذار کرد» (هود، ۶۱). در آیه‌های دیگر، خداوند انسان را از تخریب و برهم زدن نظام انسجام‌یافته طبیعت بر حذر می‌دارد «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا، و در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید» (اعراف، ۵۶).

بررسی قرآن کریم، نشان می‌دهد که بسیاری از واژه‌های به‌کاررفته در قرآن، به طبیعت مربوط می‌شود. احصای مفاهیم زیست‌محیطی به‌کاررفته در آیات شریفه قرآن، حکایت از آن دارد که قریب به یک‌پنجم آیات قرآن، ناظر بر مسائل زیست‌محیطی‌اند. نگاهی به سوره‌های قرآن نیز دلالت بر آن دارد که سوره‌های زیادی، پدیده‌های طبیعی، نام‌گذاری شده‌اند، موارد پیش‌گفته، اهمیت طبیعت در دیدگاه اسلام را بازگو می‌کنند. قرآن کریم، نه‌تنها در موارد مختلف، به برخی از پدیده‌های طبیعی سوگند یاد کرده است، بلکه به

ابعاد طبیعت و جلوه‌های طبیعی، توجه نشان داده و بشر را به تأمل و تفکر درزمینهٔ آنها دعوت کرده است. (خدایاری فرد، ۱۳۸۸: ۷۲).

اسلام، با تأکید بر عوامل زیست‌محیطی (حیوانات، گیاهان، آب، خاک، هوا و مانند آنها) در کنار حقوقی که تاکنون مطرح بوده‌اند (حق‌الله، حق‌النفس و حق‌الناس)، در عمل به طرح مفهوم «حق‌المحیط» یا «حق‌محیط‌زیست» و «حق‌المانه» یا «ادای حقوق بین‌نسلی»، پرداخته است و فراتر از آن، «رشد و تعالی انسان‌ها را در بستر طبیعت» ترسیم می‌کند (خدایاری فرد، ۱۳۸۸: ۱۰۱).

«خدایاری فرد» در پژوهش خود که به معرفی مقیاس‌های دینداری می‌پردازد برای اخلاق زیست‌محیطی اسلامی پنج مؤلفه اصلی شامل: «تأکید بر دوری از اسراف»، «بهره‌برداری بهینه از منابع»، «گسترش منابع طبیعی تجدیدپذیر»، «پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست» و «رعایت بهداشت محیط» را مشخص می‌نماید. موارد مزبور، دقیقاً "منطبق بر چهار اصل توسعه پایدار، یعنی "حفظ منابع تجدیدناپذیر"، "پایدار ساختن مصرف منابع طبیعی تجدیدپذیر"، "نگه‌داشتن ضایعات و آلودگی‌ها به اندازهٔ ظرفیت جذب آنها در محیط" و "تأمین نیازهای انسانی و اجتماعی افراد و فراهم آوردن محیطی سالم برای آنها" است.

۱) **تأکید بر دوری از اسراف:** قرآن کریم می‌فرماید: «وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ، بخورید و بیاشامید ولی اسراف نکنید که خداوند مسرفان را دوست ندارد» (اعراف، ۳۱). امام علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: «هرگاه خدا خیر بنده‌ای را بخواهد، او را از سوء تدبیر و اسراف دور می‌کند» بر این اساس اسراف و ریخت‌وپاش در اسلام به شدت مذمت شده است.

۲) **بهره‌برداری بهینه از منابع:** در آیه ۲۹ بقره آمده است: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا، که او خدایی است که همه آنچه را در زمین وجود دارد، برای شما آفرید» (بقره، ۲۹). در آیه‌های فوق، قرآن کریم، بهره‌برداری از منابع طبیعی را متعلق به همه انسان‌ها و همه زمان‌ها می‌داند. پیامبر اکرم درباره کوه احد می‌فرماید: «این احد کوهی است که ما را دوست دارد و ما نیز او را دوست داریم» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۱). این سخن پیامبر اکرم (ص) به این معنا است که همه اجزای طبیعت (کوه‌ها، دریاها، صحراها، جنگل‌ها و غیره) دوست ما هستند و ما باید به‌عنوان «خلیفه‌الله» از مواهب

طبیعی آن‌ها بهره ببریم و قطعاً کسی که خود را خلیفه‌الله بخواند و طبیعت را دوست خود بخواند، محیط‌زیست را تخریب نمی‌کند (جوادی‌آملی، ۱۳۹۲: ۶۹۱).

۳) گسترش منابع طبیعی تجدید پذیر: منابع طبیعی منابعی هستند که انسان‌ها آن‌ها را به وجود نیاورده‌اند. این منابع شامل تمام خواص ارزشمند از قبیل خواص مغناطیسی، گرانشی، الکتریکی، نیروها و... می‌شود. این منابع در کره زمین شامل نور خورشید، اتمسفر، آب، خشکی که شامل همه مواد معدنی و تمام پوشش گیاهی، محصولات کشاورزی و زندگی جانوری که به‌صورت طبیعی در آن وجود داشته یا دارد، می‌شود (دانشنامه آزاد ویکی‌پدیا).

۳-۱) درختان و گیاهان: پیامبر اکرم (ص) اهمیت زیادی برای کاشت درخت و حفاظت از درختان قائل بودند. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «اگر نهالی در دست یکی از شماست و در آستانه برپایی قیامت به اندازه کاشتن آن فرصت دارد، آن را بکار (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۳: ۲۶۰) حضرت علی (ع) می‌فرماید: «نگاه به سبزه، موجب شادابی است» (نهج‌البلاغه، حکمت ۴۰۰). همچنین امام صادق، بریدن درختان را به‌شدت نهی فرموده و موجب عقاب دانسته‌اند و می‌فرمایند: «هرگز درختان را قطع نکنید که خداوند عذاب شدیدی بر شما فرود می‌آورد» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۹: ۳۹). بر اساس روایات ذکر شده اهمیت درخت‌کاری و فضای سبز که یکی از منابع طبیعی تجدید پذیر می‌باشد قابل مشاهده می‌باشد.

۳-۲) حیوانات: یکی دیگر از منابع طبیعی تجدید پذیر حیوانات می‌باشد که در دین اسلام علاوه بر سفارش در خصوص اهمیت، فواید و نقش حیوانات برای انسان، قوانین و مقرراتی نیز به‌منظور حمایت از حیوانات ارائه داده که پایمال کردن آن‌ها موجب عقاب می‌شود (محمودی، ۱۳۹۷: ۱۳۸). در روایتی از پیامبر، کشتن غیرضروری حیوانات به‌شدت نهی شده است: «اگر کسی گنجشکی را بیهوده بکشد، آن گنجشک در روز قیامت در پیشگاه خدا فریاد می‌زند و شکایت می‌کند که: فلانی مرا بیهوده کشت؛ بدون آن‌که از این کشتن، سودی ببرد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۱: ۳۰۶).

۳-۳) تنوع زیستی: بزرگ‌ترین ثروت زمین، تنوع زیستی موجود در آن است که حفظ این اندوخته‌ها و امانت‌های الهی از سوی ما واجب و ضروری است خداوند در آیات متعددی به تنوع زیستی موجود در عالم اشاره فرموده است؛ به‌طوری‌که بیش از ۳۰ آیه قرآن به این مهم اشاره دارد. قرآن کریم در سوره فاطر آیه ۲۷ و ۲۸ به تنوع

زیستی اشاره نموده است. قرآن کریم می‌فرماید « أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا، يَا نَدِيدِ خدایند از آسمان آبی فرو فرستاد که به‌وسیله آن میوه‌های رنگارنگ از زمین خارج ساختیم... وَمِنَ النَّاسِ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ، و از انسان‌ها و جنبندگان و چهارپایان، انواعی با رنگ‌های مختلف». در منطق قرآن همه موجودات و همه گونه‌های گیاهی و جانوری حق حیات دارند. بر این اساس جلوگیری از انقراض نسل گونه‌های گیاهی و جانوری و حفظ تنوع زیستی مورد تأکید دین اسلام می‌باشد (محمودی، ۱۳۹۷: ۱۳۹).

۴) پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست: دین اسلام همواره از آلوده نمودن محیط‌زیست، حتی در جنگ هم نهی فرموده‌اند. امام علی (ع) می‌فرماید: «از آلوده نمودن آب خودداری نمایید، زیرا آب هرچند غیرضروری و غیرقابل استفاده تلقی شود؛ مصرف‌کنندگانی دارد و آلوده کردن آب، آسیب به آن‌ها است که ما با چشم نمی‌بینیم» (العاملی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۲۴۰).

از رسول اکرم نقل شده است «سه گروه در اثر کار ناشایست، مورد لعن خدا هستند: کسی که مکان‌های عمومی را آلوده نماید، کسی که آب سهمیه‌ای را به غصب ببرد و کسی که سد معبر نماید» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۳۲۵).

پیامبر فرمود: «نگذارید خاک‌روبه و آشغال، شب در خانه شما بماند؛ زیرا آنجا جایگاه شیطان است» (صدوق، ۱۳۸۹: ۴۲۳) همچنین امام علی (ع)، از پیامبر اکرم نقل می‌کند که «دستمال آلوده را در اتاق و محل زندگی خود نگذارید که آنجا جایگاه رشد شیطان است» (مجلسی، ۱۳۸۸، ج ۶: ۲۹۹). روایت‌های فوق نشان می‌دهد که اسلام به‌شدت آلوده نمودن محیط‌زیست را نهی فرموده است. امروزه به دلیل افزایش جمعیت و رشد شهرنشینی و افزایش سرسام‌آور زباله، جمع‌آوری بهداشتی و تفکیک زباله به‌منظور استفاده مجدد، اهمیت بسزایی در حفظ محیط‌زیست دارد.

۵) رعایت بهداشت محیط: در دین مقدس اسلام به مسئله بهداشت و سلامت (بهداشت فردی، عمومی و محیط) توجه خاصی شده است. قرآن کریم می‌فرماید: «وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ، خداوند پاکان را دوست می‌دارد» (توبه ۱۰۸). بهداشت محیط‌زیست عبارت است از «کنترل عواملی از محیط زندگی که به نحوی در رفاه و سلامت بدنی، روانی و اجتماعی انسان تأثیر دارند و یا خواهند داشت» (دانشنامه آزاد ویکی‌پدیا).

۵-۱) **بهداشت آب:** مهم‌ترین عاملی که می‌تواند نقش بسیار مهمی بر محیط و سلامتی افراد جامعه داشته باشد آب است. آب مایعی است که قسمت اعظم کره زمین را فراگرفته و عامل مهم بقاء زندگی است. آب نخستین نیاز زندگی است و موجودات زنده بدون آب بیش از چند ساعت یا چند روز نمی‌توانند زنده بمانند بنابراین بهداشت آب از مهم‌ترین موارد بهداشت محیط‌زیست می‌باشد.

۵-۲) **بهداشت هوا:** هوا ضروری‌ترین ماده برای ادامه زندگی و تندرستی است و اگر این ماده اصلی و حیاتی مهم حیاتی به مواد خارجی و مضر آلوده شود بشر مجبور است در هر بار تنفس مقداری مواد خارجی و مسموم‌کننده همراه هوای تنفسی به درون ریه‌ها بفرستند بنابراین رعایت بهداشت و محافظت از آن در برابر هر نوع آلودگی مهم می‌باشد.

۵-۳) **بهداشت خاک:** کره زمین تنها سیاره‌ای است که ما می‌توانیم زندگی کنیم بنابراین حفاظت از این کره خاکی لازم و ضروری است. اهمیت خاک در سخنان مقام معظم رهبری (مد ضله‌العالی) قضیه خاک از قضیه آب مهم‌تر است؛ ما مشکل آب هم داریم، مشکل بزرگی هم هست، لکن برای تهیه آب راه‌های فراوانی وجود دارد؛ برای تهیه خاک حاصلخیز این راه‌ها دیگر وجود ندارد؛ یعنی بی‌توجهی به مبانی حفظ محیط‌زیست، آسیبی که وارد می‌شود، آسیبی نیست که بشود [جبران کرد]. خوب، می‌شود پیشگیری کرد، می‌شود علاج کرد؛ زندگی سالم و پایدار بدون خاک سالم امکان‌پذیر نیست زیرا خاک سالم، امنیت غذایی را تأمین می‌کند بنابراین یکی دیگر از جنبه‌های بهداشت محیط‌زیست حفاظت از خاک می‌باشد (نقل از سایت ایرنا).

جدول (۱): مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی

تأکید بر دوری از اسراف		مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی
بهره‌برداری بهینه از منابع		
درختان و گیاهان	گسترش منابع طبیعی تجدیدپذیر	
حیوانات		
تنوع زیستی		
پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست		
بهداشت آب	رعایت بهداشت محیط	
بهداشت هوا		
بهداشت خاک		

برگرفته پژوهش مقیاس‌های دینداری خدایاری فرد: ۱۳۸۸

از دیدگاه اسلام، انسان خلیفه و جانشین خدا در زمین است و در این مقام، باید امانت‌دار باشد. خداوند عمران و آبادانی زمین را به انسان سپرده و او را از هرگونه آسیب به سایر موجودات بر حذر داشته است. سند ملی برنامه درسی، بر رعایت موازین اخلاقی و معنوی در ارتباط با طبیعت و محیط‌زیست تأکید نموده است (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱: ۳۲).

در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، در ساحت تربیت زیستی و بدنی در قسمت اصول این ساحت به کسب شایستگی ایجاد رابطه سالم با محیط، یعنی احترام به محیط‌زیست به‌مثابه آیه‌ای از آیات الهی (نگاه آیه‌ای) و درعین حال، بهره‌مندی معقول و اخلاقی از ظرفیت‌های محیط‌زیست (نگاه وسیله‌ای) برای اعتلای سطح کیفی حیات بشری تأکید گردیده است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۳۰۶).

انسان در سال‌های اولیه عمر خود مهم‌ترین و مؤثرترین لحظات را طی می‌کند و در این زمان است که رشد عقلی او شکل می‌گیرد؛ بنابراین تعلیم و تربیت به‌عنوان تعیین‌کننده و رکن اساسی سعادت انسان‌ها و منشأ تغییرات و تحولات و دگرگونی‌های اجتماعی فرهنگی، اقتصادی در بین جوامع مختلف است (عبدالحمیدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱).

در دوره ابتدایی، برنامه درسی مطالعات اجتماعی، به دلیل ویژگی‌ها و ماهیت آن جایگاه خاص و مهمی در میان برنامه درسی از نظر تربیت اجتماعی و آموزش مهارت‌ها و صلاحیت‌های موردنیاز اجتماعی دارد و تلاش می‌شود این حوزه یادگیری از طریق انتقال و پرورش دانش‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌های موردنیاز افراد را به‌گونه‌ای تربیت کنند تا بتوانند در جامعه نقش کارآمد و مناسب را به‌خوبی ایفا کنند. کتاب مطالعات اجتماعی، حوزه یادگیری اصلی است که مفاهیم اصلی و خود را از ائتلاف رشته‌های گوناگون به‌ویژه جغرافیا، تاریخ و علوم اجتماعی می‌گیرد؛ که در این کتاب یکی از ضرورت‌های آموزش جغرافیا لزوم حفاظت و بهره‌برداری عاقلانه و مطلوب از محیط‌زیست می‌باشد. اولین گام برای آن، کسب سواد جغرافیایی است که درک صحیح آن از ارتباط بین عناصر و پدیده‌های جغرافیایی و تنوع محیطی می‌باشد؛ زیرا فرد از محیط خود شناخت و درک پیدا کند، به آن محیط احساس تعلق و هویت می‌کند و از آنجاکه هدف نهایی مطالعات اجتماعی تربیت شهروند مطلوب است باید به دانش آموزان این دوره اخلاق

زیست‌محیطی آموزش داده شود تا از محیط‌زیست خود محافظت کنند (فلاحیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۲).

روش پژوهش و ابزار

روش پژوهش تحلیل محتوا از نوع کمی است. جامعه آماری کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۹۷-۹۸ در نظر گرفته شده است که با توجه به محدود بودن، جامعه و نمونه بر جامعه منطبق است. واحد تحلیل، تصویر و جمله در واحد زمینه‌ی بند است. ابزار به کار گرفته شده در این پژوهش جدول مقوله‌بندی است که از پژوهش خدایاری فرد استخراج گردیده است. اخلاق زیست‌محیطی در این تحقیق شامل ۵ مؤلفه اخلاق زیست‌محیطی اسلامی (تأکید بر دوری از اسراف، بهره‌برداری بهینه از منابع، گسترش منابع طبیعی تجدیدپذیر، پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست و رعایت بهداشت محیط) است که از مقیاس‌های دینداری (بخش اخلاق در تعامل با طبیعت، قسمت دیدگاه زیست‌محیطی اسلام) پژوهش خدایاری فرد (۱۳۸۸) استفاده شده است. برای افزایش روایی یافته‌های پژوهش توسط استاد تأیید شده و جهت افزایش پایایی از کدگذاری هم‌تا و مرور یافته‌ها استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

در ادامه، نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل محتوا بر اساس سؤال پژوهش، میزان فراوانی مؤلفه‌ها ارائه گردید:

جدول (۲): فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی در متن کتاب مطالعات اجتماعی چهارم

مؤلفه درس	دوری از اسراف	شناخت منابع و بهره‌برداری بهینه از منابع	گسترش منابع طبیعی تجدیدپذیر	پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست	رعایت بهداشت محیط	مجموع
(۱)	۰	۰	۰	۰	۱	۱
(۲)	۰	۰	۱	۲	۲	۵
(۳)	۰	۰	۰	۰	۰	۰
(۴)	۰	۰	۰	۰	۰	۰
(۵)	۰	۴	۲	۰	۱	۷
(۶)	۰	۰	۰	۰	۰	۰
(۷)	۰	۵	۰	۰	۰	۵
(۸)	۰	۱۱	۴	۰	۰	۱۵

۵	۰	۰	۲	۳	۰	(۹)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۱۰)
۳	۰	۰	۰	۳	۰	(۱۱)
۷	۰	۰	۱	۵	۰	(۱۲)
۱	۰	۰	۰	۱	۰	(۱۳)
۱۰	۰	۰	۱	۹	۰	(۱۴)
۳	۰	۰	۰	۳	۰	(۱۵)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۱۶)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۱۷)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۱۸)
۱۲	۳	۷	۲	۰	۰	(۱۹)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۲۰)
۱	۰	۰	۱	۰	۰	(۲۱)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۲۲)
۷۵	۷	۹	۱۴	۴۴	۰	مجموع

بر اساس جدول (۲)؛ در مجموع ۷۵ نمونه در متن کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم، از مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی استفاده شده است که بیشترین مقدار توجه با ۴۴ نمونه مربوط به مؤلفه بهره‌برداری بهینه از منابع و کمترین میزان توجه مربوط به دوری از اسراف می‌باشد که در متن کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم، اصلاً نمونه یافت نشد. جدول (۳): فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی در تصاویر کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی

مجموع	رعایت بهداشت محیط	پرهیز از آسیب زدن به محیط زیست	گسترش منابع طبیعی تجدید پذیر	شناخت منابع و بهره‌برداری بهینه از منابع	دوری از اسراف	مؤلفه	درس
۱	۱	۰	۰	۰	۰	(۱)	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۲)	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۳)	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۴)	
۶	۲	۰	۴	۰	۰	(۵)	

۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۶)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۷)
۳	۰	۰	۱	۲	۰	(۸)
۲	۰	۰	۰	۲	۰	(۹)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۱۰)
۲	۰	۰	۰	۲	۰	(۱۱)
۳	۰	۰	۱	۲	۰	(۱۲)
۱	۰	۰	۰	۱	۰	(۱۳)
۳	۰	۰	۰	۳	۰	(۱۴)
۴	۰	۰	۰	۴	۰	(۱۵)
۱	۰	۰	۰	۱	۰	(۱۶)
۳	۰	۰	۰	۳	۰	(۱۷)
۱	۰	۰	۰	۱	۰	(۱۸)
۱	۱	۰	۰	۰	۰	(۱۹)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۲۰)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۲۱)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	(۲۲)
۳۱	۴	۰	۶	۲۱	۰	مجموع

بر اساس جدول (۳)؛ در مجموع ۳۱ نمونه در تصاویر کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم، از مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی استفاده شده است که بیشترین مقدار توجه با ۲۱ نمونه مربوط به مؤلفه بهره‌برداری بهینه از منابع و کمترین میزان توجه مربوط به دوری از اسراف و پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست است که در کتاب پایه چهارم مطالعات اجتماعی اصلاً نمونه‌ای یافت نشد.

جدول (۴): فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی در کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی

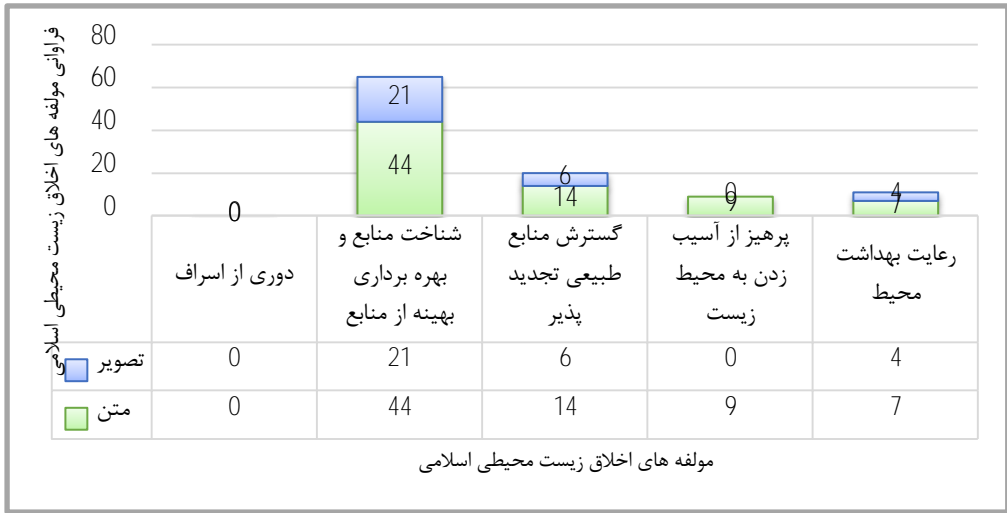
مجموع	رعایت بهداشت محیط	پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست	گسترش منابع طبیعی تجدید پذیر	شناخت منابع و بهره‌برداری بهینه از منابع	دوری از اسراف	مؤلفه درس
۲	۲	۰	۰	۰	۰	(۱)
۵	۲	۲	۱	۰	۰	(۲)
۱	۱	۰	۰	۰	۰	(۳)

۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴
۱۳	۳	۰	۶	۴	۰	۵
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶
۵	۰	۰	۰	۵	۰	۷
۱۸	۰	۰	۵	۱۳	۰	۸
۷	۰	۰	۲	۵	۰	۹
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰
۵	۰	۰	۰	۵	۰	۱۱
۹	۰	۰	۲	۷	۰	۱۲
۲	۰	۰	۰	۲	۰	۱۳
۱۳	۰	۰	۱	۱۲	۰	۱۴
۷	۰	۰	۰	۷	۰	۱۵
۱	۰	۰	۰	۱	۰	۱۶
۳	۰	۰	۰	۳	۰	۱۷
۱	۰	۰	۰	۱	۰	۱۸
۱۳	۴	۷	۲	۰	۰	۱۹
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۰
۱	۰	۰	۱	۰	۰	۲۱
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۲
۱۰۶	۱۱	۹	۲۰	۶۵	۰	مجموع

بر اساس یافته‌های پژوهش در جدول (۴)؛ در مجموع ۱۰۶ نمونه در کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم از مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی استفاده شده است که بیشترین مقدار توجه با ۶۵ نمونه، مربوط به مؤلفه بهره‌برداری بهینه از منابع و کمترین میزان توجه مربوط به مؤلفه دوری از اسراف است که در کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی، اصلاً نمونه‌ای از این مؤلفه، یافت نشد.

نمودار ستونی (۱): میزان اهمیت مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی در کتاب

مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی

بحث و نتیجه گیری

در دیدگاه‌های اسلامی درباره اهمیت محیط‌زیست، حفظ و حراست از آن و مسئولیت انسان در قبال محیط‌زیست تأکید و سفارش گردیده است و نظام آموزشی وظیفه آموزش صحیح این مقوله مهم و فرهنگ‌سازی در جهت بهبود وضعیت محیط‌زیست بر اساس معیارهای اسلامی را بر عهده دارد. کتاب‌های درسی به‌عنوان مهم‌ترین و اصلی‌ترین ابزار جهت انتقال مفاهیم، معانی و ارزش‌ها موردنظر به دانش‌آموزان در نظر گرفته می‌شوند. بر این اساس هدف پژوهش حاضر، بررسی میزان توجه کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی بوده است. در این پژوهش، پنج مؤلفه اخلاق زیست‌محیطی اسلامی شامل: "تأکید بر دوری از اسراف"، "بهره‌برداری بهینه از منابع"، "گسترش منابع طبیعی تجدیدپذیر"، "پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست" و "رعایت بهداشت محیط" مورد تأکید قرار گرفته است. نتایج نشان می‌دهد که میزان توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی در کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی متفاوت است و توجه متعادلی به مؤلفه اخلاق زیست‌محیطی اسلامی نشده است که این نتایج با یافته‌های تحقیق محمودی (۱۳۹۸)، صالح عمران و همکاران (۱۳۹۵)، محمودی (۱۳۹۷)، بیات و همکاران (۱۳۹۱) همسو است. محمودی (۱۳۹۸)، در پژوهش خود به این نتایج دست یافت که میزان توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی در کتاب‌های درسی متوسطه دوره اول متعادل نیست و به برخی مؤلفه‌ها مانند «شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن» و «پرهیز از آلوده

نمودن محیط‌زیست» توجه خوبی گردیده و برخی مؤلفه‌ها مانند: «احساس مسئولیت در برابر حیات‌وحش» و مؤلفه «رعایت حقوق حیوانات» هیچ توجهی نشده است. در تحقیق صالح عمران و همکاران (۱۳۹۵) که در مورد مؤلفه‌های اصلی آموزش محیط‌زیست در کتاب‌های درسی دوره ششم ابتدایی بود نتایج نشان داد که توجه متعادل و جامعی به مؤلفه‌های آموزش محیط‌زیست در محتوای کتاب‌ها نشده است. به همین ترتیب نتایج تحقیقات محمودی (۱۳۹۷) و بیات و همکاران (۱۳۹۱) نیز مؤید این نتیجه هستند. در مجموع، این مؤلفه‌ها ۱۰۶ نمونه هستند که «بهره‌برداری بهینه» از منابع با ۶۵ نمونه، بیشترین توجه را به خود اختصاص داده است که این نتیجه نشان می‌دهد کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی از نظر پرداختن به این مؤلفه قابل قبول هست. «گسترش منابع تجدید پذیر» و «رعایت بهداشت محیط» به ترتیب در جایگاه دوم و سوم با تعداد ۲۰ و ۱۱ نمونه قرار دارند و «پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست» با ۹ نمونه در مرتبه چهارم قرار دارد. شایان ذکر است که در کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم، اصلاً به مقوله «دوری از اسراف» در هیچ مورد تأکید نشده است؛ بنابراین نتایج پژوهش حاضر، بر نامتوازن بودن و ناکافی بودن میزان توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی در کتاب مذکور تأکید دارد. بر اساس نتایج این پژوهش پیشنهاد می‌گردد محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی در جهت توجه کامل‌تر به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی اسلامی مورد بازنگری قرار گیرد و در بازنگری کتاب به مؤلفه‌های «پرهیز از آسیب زدن به محیط‌زیست» و «دوری از اسراف» توجه جدی‌تری مبذول گردد و همچنین به مؤلفه‌های «بهره‌برداری بهینه از منابع»، «گسترش منابع طبیعی تجدید پذیر»، و «رعایت بهداشت محیط» هم بیشتر تأکید شود. به سایر پژوهشگران پیشنهاد می‌گردد که سایر کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی را از نظر توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی مورد بررسی و تحقیق قرار دهند.

انتظار می‌رود؛ برنامه‌ریزان و مؤلفان کتب مطالعات اجتماعی، با توجه به اهمیت اخلاق زیست‌محیطی به‌ویژه تأکیدات اسلامی، در محتوای کتب و مؤلفه‌های آن تجدیدنظر فرمایند تا دانش‌آموزانی موفق‌تر و کارآمد در امر تحصیل و حامی محیط‌زیست، تربیت شوند. در تدوین کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی، از متخصصان آموزش محیط‌زیست و اساتید دانشگاه و حوزه علاقه‌مند به محیط‌زیست استفاده شود. علاوه بر توجه به

محیط‌زیست در کتاب، به جنبه‌های مورد تأکید اسلام مربوط به محیط‌زیست پرداخته شود. برای معلمان دروس مطالعات اجتماعی، کلاس‌های ضمن خدمت با موضوع اخلاق زیست‌محیطی اسلامی تشکیل گردد و معلمان این دروس با ابعاد مختلف اخلاق زیست‌محیطی و نحوه تدریس این مباحث آشنا شوند.

منابع

- ۱) قرآن کریم (۱۳۷۳). ترجمه ناصر مکارم شیرازی؛ چاپ دوم، قم: دارالقرآن الکریم .
- ۲) ابن‌شعبه حرانی، حسن‌بن علی (۱۳۶۳). تحف العقول. ترجمه جنتی، احمد، تهران: علمیه اسلامی.
- ۳) العالمی، محمدبن مکی (۱۴۱۷ق). دروس شرعی در فقه امامیه. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- ۴) امینی، محمد و ماشاله‌هی، زهرا (۱۳۹۳). جایگاه مغفول آموزش محیط‌زیست در کتاب درسی علوم و تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی. مجله علوم تربیتی دانشگاه اهواز، دوره ۲۱، شماره ۲، ص ۵۹ تا ۸۲.
- ۵) بیات، طاهره، احمدی، پروین و پارسا، عبدالله (۱۳۹۱). جایگاه اخلاق زیست‌محیطی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران. پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال دهم، دوره دوم، شماره ۹، پیاپی ۳۶، بهار، ص ۵۱ تا ۶۲.
- ۶) جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۲). مفاتیح الحیات. قم: اسراء.
- ۷) حرعاملی، محمدبن حسن بن علی (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعه، قم: آل بیت.
- ۸) خدایاری فرد، محمد و رحیمی نژاد، عباس (۱۳۸۸). طرح پژوهشی آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۹) خزایی، فاطمه و میرزایی، جمشید (۱۳۹۹). پیش به سوی مطالعات زیست اجتماعی زیست‌محیطی. برنامه درسی و آموزشی علوم اجتماعی.
- ۱۰) دادفر، مهناز (۱۳۹۱). بررسی نقش و تأثیر آموزش محیط‌زیست در آموزش رسمی دروس هدیه‌های آسمان و علوم تجربی دوره ابتدایی از دیدگاه معلمان شهر دماوند. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور تهران.
- ۱۱) ذاکری، سید محمدحسین و حق‌شناس، محمد (۱۳۸۷). جست‌وجوی مفاهیم اخلاق زیست‌محیطی در آموزه‌های اسلامی. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری.
- ۱۲) شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران.
- ۱۳) شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۱). سند ملی برنامه درسی. تهران: وزارت آموزش و پرورش.

- ۱۴) صالح عمران، ابراهیم، پرهیزکار، لیلا و حاتمی فر، خدیجه (۱۳۹۵). بررسی جایگاه مؤلفه‌های اصلی آموزش محیط‌زیست در کتاب‌های درسی دوره ششم ابتدایی. آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار، سال پنجم زمستان، شماره ۲، ص ۸۷ تا ۹۷.
- ۱۵) صدوق، ابوجعفر ابن بابویه (۱۳۸۹). من الی‌حضرة الفقیه. ترجمه غفاری، محمدجواد، قم: اسلامیه.
- ۱۶) عبدالمحمدی، امیر، اکبرنژاد، اردشیر و محمدی، حسین (۱۳۹۴). اهمیت آموزش ابتدایی. اولین کنفرانس بین‌المللی مدیریت، اقتصاد، حسابداری و علوم تربیتی، ساری.
- ۱۷) علوی مقدم، سید محمدرضا و قاسمی، اعظم (۱۳۸۹). اخلاق و فلسفه محیط‌زیست و ضرورت توجه به نقش آن در جهان امروز، مجله انسان و محیط‌زیست، دوره ۸، ش ۴، زمستان، ص ۵۱ تا ۵۶.
- ۱۸) فلاحیان، ناهید، آرام، محمداقرا، نادری، مریم و احمدی، آمنه (۱۳۹۲). روش آموزش مطالعات اجتماعی. شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.
- ۱۹) مجلسی، محمداقرا (۱۴۰۳ ق). بحار الانوار. بیروت: مؤسسه الوفا.
- ۲۰) مجلسی، محمداقرا (۱۳۸۸). حلیه المتقین. قم: مسجد مقدس جمکران.
- ۲۱) محمودی، سیروس (۱۳۹۸). بررسی جایگاه اخلاق زیست‌محیطی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول، فصلنامه اخلاق، سال نهم، شماره ۳۶، زمستان، پیاپی ۵۸، ص ۱۵۱ تا ۱۷۳.
- ۲۲) محمودی، سیروس (۱۳۹۷). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی از نظر توجه به اخلاق زیست‌محیطی، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، سال سوم، شماره ۳، پاییز، پیاپی ۸، ص ۱۳۱ تا ۱۶۰.
- ۲۳) مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۱). نهج‌البلاغه با ترجمه گویا و شرح فشرده، ترجمه امامی، محمدجعفر، قم: انتشارات علی بن ابی‌طالب.
- ۲۴) میرزایی، جمشید و خزایی، فاطمه (۱۳۹۹). پیش به سوی مطالعات اجتماعی زیست‌محیطی. فصلنامه رشد آموزش علوم اجتماعی، پیاپی ۸۳، پاییز، ص ۱۲ تا ۱۵.
- ۲۵) نلسون، مایکل پی (۱۳۸۵). اخلاق زیست‌محیطی. ترجمه واعظی نژاد، زهرا، فصلنامه اخلاق، (۱، ۲، ۳)، ۶۰-۷۴.
- ۲۶) نوری، حسین (۱۴۰۸ ق). مستدرک الوسائل. قم: آل بیت.
- ۲۷) نهج‌البلاغه (۱۳۸۷). ترجمه دشتی، محمد، قم: نشر جمال.
- ۲۸) ولایی، عیسی (۱۳۸۸). اسلام و محیط‌زیست. قم، اندیشه مولانا.
- ۲۹) سایت ویکی‌پدیا، منابع طبیعی <https://fa.wikipedia.org/wiki/> (۱۰ و ۱۷ ژانویه ۲۰۲۱).
- ۳۰) سایت ایرنا www.Irna.ir (۱۴/۰۹/۱۳۹۹).